

E-ISSN : 3023-4417

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Article Type : Research Article

Yıl: 2025 Sayı: 5

Yayın Tarihi: 15.10.2025

Geliş Tarihi : 16.04.2025

Kabul Tarihi: 10.09.2025

Year: 2025 Issue: 5

Tanrı'nın Mükemmellik Sıfatı Bağlamında Teizm ve Deizmin İddialarının Karşılaştırılması

Comparison of Theistic and Deistic Claims in the Context of God's Attribute of Perfection

Merve Aslan

Yüksek Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı, İslam Felsefesi
asslanmerv@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-1694-3427>

Atıf/Citation

Aslan, Merve. "Tanrı'nın Mükemmellik Sıfatı Bağlamında Teizm ve Deizmin İddialarının Karşılaştırılması". *Nous Academy Journal* 5 (15 Ekim 2025), 45-64.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17347411>

CC BY-NC 4.0

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial License altında lisanslanmıştır.

This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

İntihal/ Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism detected.

Araştırma & Yayın Etiği/Research & Publication Ethics

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir. Yayın etiği ihlalleri yazarın sorumluluğundadır.

This article has been reviewed by at least two referees. Violations of publication ethics are the responsibility of the author(s).

Öz

Tanrı'nın varlığına, sıfatlarına ve evrenle olan ilişkisine dair fikir ayrılıkları farklı Tanrı yaklaşımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Teistik dinlerin Tanrı'nın varlığına ve evrenle olan ilişkisinin sürekli oluşuna dair yaklaşımı, onları diğer Tanrı yaklaşımlarından ayırmaktadır. Deizmin ve teizmin Tanrı hakkındaki tasavvurlarını inceleyeceğimiz bu makalede teistik dinler ile deizmin Tanrı hakkındaki fikirlerini karşılaştırmalı bir şekilde ele almaktayız. Teizm düşüncesinde Tanrı'ya atfedilen mükemmellik sıfatı (kudret, ilim vb.) ve onun bu mükemmelliği neticesinde evrenle ve insanla olan ilişkisi incelenmeye değerdir. Mutlak anlamda her şeye gücü yeten, her şeyin bilgisine sahip olan, evrene sürekli bir şekilde müdahale edebilen bir Tanrı'nın varlığı fikri, onun hakkında araştırmaya yapmaya sevk etmektedir. Öte yandan Tanrı'nın yaratan ve kendi haline bırakan bir fonksiyonu olduğunu düşünen deizm düşüncesinde de Tanrı'nın evrenle olan ilişkisi dikkat çekicidir. Evrene müdahalede bulunmayan Tanrı'nın, teizm düşüncesinde kabul edilen vahiy, nübüvvet, dua gibi kavramları ile ilişkilendirilmesi de muhaldir. Bu bağlamda deizm düşüncesinin var olan ama yönlendirmeyen Tanrı tasavvuru incelenmeye değerdir. Çalışmamız Tanrı'ya dair bu yaklaşımları inceleyip mukayese etmekte ve bu konuda bütüncül bir bakış ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Teizm, Deizm, Mükemmel Tanrı, Kâdir-i mutlak, Âlim-i mutlak

Abstract

Differences about the existence of God, His attributes, and His relationship with the universe have led to the emergence of different approaches to God. The approach of theistic religions to the existence of God and the continuity of his relationship with the universe distinguishes them from other approaches to God. In this article, we will examine the conceptions of God in deism and theism, comparing the ideas of theistic religions and deism about God. In theistic thought, the attribute of perfection (power) attributed to God and His relationship with the universe and humanity as a result of this perfection are worthy of examination. The idea of the existence of a God who is omnipotent in the absolute sense, who has knowledge of everything, and who can constantly intervene in the universe encourages research about Him. On the other hand, in deism, which considers God to have a function of creating and leaving things to their own devices, God's relationship with the universe is also noteworthy. It is also impossible to associate a God who does not intervene in the universe with concepts such as revelation, prophecy, and prayer, which are accepted in theism. In this context, the deist conception of a God who exists but does not intervene is worthy of examination. Our study aims to examine and compare these approaches to God and to present a comprehensive view on the subject.

Keywords: Philosophy, Theism, Deism, Perfect God, Almighty, Absolute knower

Giriş

Düşünebilme ve muhakeme etme yeteneğine sahip olarak yaratılmış olan insan, varlığının ve varlığının kendisinden geldiği şeyin mahiyeti hakkında birtakım mülahazalarda bulunmuştur. Çoğu zaman bir yaratıcı olarak Tanrı var mıdır veya varsa tam olarak neye işaret eder ve hangi sıfatlara sahiptir gibi sorgulamalar neticesinde bir sonuca varmaya çalışır. Bu değerlendirmeler, insanların Tanrı hakkındaki varsayımlarına göre farklı inanç gruplarına ayrılmasına neden olmuştur.

Teistik düşünce mükemmel şekilde dizayn edilmiş olan evrenin varlık sebebinin ve yaratıcısının Tanrı olduğunu ileri sürmektedir. Teizme göre Tanrı, aşkın olması anlamında var olan her şeyden farklıdır, eşsiz ve biriciktir.¹ Bununla beraber her şeyin yaratıcısı olması ve her yerde her an hazır olması bakımından da içkindir. Bir diğer yaklaşım olan deizm ise Tanrı'nın evrene müdahil olmadığını savunmakta olup Tanrı'ya dair birçok sıfatı tartışmaya açmaktadır.

Katı bir akılcılığın etkin olduğu deizmin oluşumunda Reform ve Rönesans hareketleri sonrası dine yöneltilen eleştiriler ve insanların birtakım dinî değerlerin yerine akli ve pozitif bilimleri koyma çabaları etkili olmuştur.² Bu nedenle de deizm, dinin ve aklın çatıştığı fikrinin hâkim olduğu, kilise hegemonyasından kurtulmanın amaçlandığı ve mezhep çatışmalarının baskın olduğu dönemde insanların orta yol olarak tercih ettiği bir yaklaşım olmuştur. Bu süreçte otoritesini kaybeden geleneksel din anlayışının yerini, bireysel yorumlara dayanan bir din tasavvuru almıştır.

Deizmin katı akılcılığından yola çıkarak Tanrı'nın evrene müdahale etmediği kabul edildiğinde Tanrı'nın sıfatları konusu da tartışmaya açık hale gelmektedir. Bu anlamda Makalemizde teizmin ve deizmin savunduğu Tanrı tasavvurlarının mükemmellik anlayışı bağlamında hangi açılardan farklılaştığını değerlendireceğiz. Aynı zamanda teizmin mükemmellik ile kastettiği kudret, ilim gibi sıfatları ne anlamda kullandığını inceleyecek ve Tanrı'nın yarattıklarını vahye muhatap kılmasının onun mükemmelliği üzerine etkisini tartışacağız. Aynı zamanda deizmin mükemmel olarak tasavvur ettiği Tanrı'nın sıfatlarını da incelemeye çalışılacağız. Makalede, söz konusu yaklaşımların Tanrı tasavvurlarının ortaya çıkardıkları problemleri analiz edecek ayrıca bu meseleleri mukayeseli bir çerçevede ele alarak her iki yaklaşımın Tanrı anlayışını özetleyeceğiz. Dört başlık altında derlediğimiz makalemizin ilk bölümünde deizm ve teizm arasındaki temel farkları ele almaya çalışacak, ikinci bölümde teizmin üçüncü bölümde ise deizmin sahip olduğu Tanrı tasavvurunu incelemeye çalışacağız. Son olarak dördüncü bölümde ise her iki yaklaşımın sahip olduğu Tanrı tasavvurlarını mukayese ederek Tanrı'nın âlem ile ilişkisi ve sıfatları noktasında ayrıştıkları noktalara değineceğiz.

Konu ile alakalı yapılan çalışmalar makalemizin de kaynakları arasında yer almaktadır. Anthony Kenny, Richard Swinburne ve Alvin Plantinga gibi çağdaş filozoflar Tanrı'nın kudreti, ilmi ve müdahalesi üzerine derinlemesine analizlerde bulunmuşlardır. Öte yandan Gazzâlî, İbn Sînâ ve Fârâbi gibi klasik İslam düşünürleri de Tanrı'nın sıfatları hakkında özgün düşünceler öne sürmüşlerdir. Modern dönemde ise makalemizde de fikirlerinden çokça yararlandığımız Mehmet S. Aydın, Emre Dorman ve Erol Çetin gibi felsefeciler de deizmin akıl merkezli yapısını inceleyerek insanlar üzerindeki etkilerini irdelemişlerdir. Dolayısıyla makalemize konu olan deizm ve teizm mukayesesi için doygun bir miras bulunmaktadır. Makalemiz ise bütün bu kaynakları hülâsa ihtiva eden veciz bir çalışma olmayı ve bu mukayeseyi iki düşünce sistemini analiz ederek serdetmeyi amaçlamaktadır.

1. Deizm ve Teizm Arasındaki Temel Farklar

Deizm ve teizm, Tanrı'nın ve Tanrı'ya nispetle insanın konumu ve kıymetini anlamlandırmaya çalışan yaklaşımlar arasında bulunmaktadır. Evrenin yaratılışının ve zaman içerisindeki değişim ve dönüşümünün kaynağı ve mahiyeti hakkında çeşitli görüşlere sahip olan bu yaklaşımlar Tanrı'ya dair farklı tasavvur biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹ Mehmet Ata Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021), 67.

² Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", 69.

Teizm kavramı, yaşayan üç dinin temel inanç yapısını ifade etmek amacıyla kullanılmakta³ olup Tanrı'ya atfettiği nitelikleri bu dinlerin kutsal metinlerinden hareketle tanımlamaktadır. Dolayısıyla yaratıcı olan Tanrı, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, âlemi yaratan düzenleyen ve gerektiğinde de müdahale edendir. Tanrı, insanı imtihana muhatap bir varlık kılması hasebiyle ona birtakım ödevler ve sorumluluklar yüklemektedir. Söz konusu sorumlulukların, muhatabın yaşadığı zaman ve kültüre göre değişmesinden ötürü de toplumda uyarıcı yani peygamber ihtiyacı doğmaktadır. Bu nedenle de teizm düşüncesinde Tanrı, insanı evrene gönderip onu başıboş bırakan bir konumda olmayıp bilakis gerektiğinde vahiy ile yol gösteren, yönlendiren yani müdahale eden bir yaratıcı fonksiyonu üstlenmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de yer alan "İnsan başıboş bırakılacağını ve yaptıklarından hesaba çekilmeyeceğini mi sanıyor?" (Kiyâmet,75/36) şeklindeki ayet de teizmin söz konusu düşüncelerinin dayanağı niteliğindedir.

Deizm düşüncesinde ise Tanrı'nın evrene ve evrendekilere olan müdahalesi çift yönlüdür. İlk olarak Tanrı evrenin tek ve biricik yaratıcısıdır, dolayısıyla da hâkimidir. Fakat Tanrı, âlemi yarattıktan sonra onunla bir ilişkisi kalmamıştır ve evrenin fiziksel işleyişine müdahalede bulunmaz. Zira O, yarattıklarını mükemmel ve müdahaleye ihtiyaç duymayacak şekilde yaratır. Bu nedenle evrene duaya icabet veya mucizevi olaylar şeklinde tekrar bir müdahalede bulunmasına gerek yoktur.⁴ Dua ve ibadet etmenin mantığını da bu temeller üzerine bina eden deist düşünceye göre Tanrı, evrene sonradan müdahale etmediğinden ibadetler veya dinî ritüellerle ilgili bir emrinin olması veya kullarından bu yönde bir beklentisinin olması muhaldir.

Deizmin Tanrı'nın evrenle ilişkisi noktasındaki düşüncelerinin ikinci yönünü ise Tanrı'nın evrendekilere olan mesajları oluşturmaktadır. Vahiy, nübüvvet ve dinî emirlerin varlığını reddeden deizme göre insan aklı, ahlakî ve faziletli bir yaşamı Tanrı'nın evrene vahiy ve peygamber vasıtasıyla müdahalesi olmadan da elde edebilecek kabiliyettedir. Zira insan sorumluluk sahibi bir varlıktır, dolayısıyla kendisine ve içerisinde bulunduğu topluma karşı birtakım ahlakî görevleri olduğunu kavrayabilir ve ahlaklı bir yaşam sürdürebilir. Öte yandan deistler Tanrı'nın kendisinin ve hakikatin doğada izhar olduğunu ve doğadaki izlerden yola çıkarak Tanrı'ya ulaşmanın mümkün olduğunu iddia etmektedir. Doğadaki bu işaretler ise ancak rasyonel düşünme ile kavranabilir. Fakat bu noktada vahiy tamamen reddeden deistlerle beraber, sadece akıl ile kavranamayan ve ispat edilemeyen düşüncelerin inkâr edilmesi gerektiğini düşünen deistlerin de olduğu bilinmektedir.⁵ Dolayısıyla deizme göre Tanrı'nın rızasının olduğu bir hayat yaşamak, yani ibadet etmek ahlaklı bir insan olmaktan geçmektedir. Evrensel olarak kabul görmüş ahlakî ilkeleri benimsemek ve hayatını o çerçevede şekillendirmek de ibadettir ve bunun için de bir vahiy ile yönlendirilmeye gerek yoktur.

Teizm düşüncesinde ise Tanrı yaratmış olduğu insanlarla bir iletişim içerisinde. Evreni mükemmel bir şekilde yaratan Tanrı, kullarının da en doğru biçimde yaşaması ve sorumluluklarının ve varlığının anlamının bilincinde olması için zaman zaman yol göstericiler göndermiştir. Bu, Tanrı'nın merhameti ve adaleti gereği zuhur etmektedir. Zira evreni yaratan onun içerisindekilerin de halini en iyi şekilde bilmektedir. Dolayısıyla bir şeyin ahlakî olup olmadığı Tanrı tarafından bildirilmiş ve teyit edilmiştir. Bu da ahlakın Tanrı kaynaklı olduğuna ve insanların salt akıl ile ahlakî ilkelerin tamamına ulaşamayacağına işaret etmektedir. İbadetler ise

³ Musa Kazım Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker, 2018), 59.

⁴ Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", 71.

⁵ Yunus Ergin, *İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 11.

Tanrı tarafından peygamberleri aracılığıyla hem şekilsel hem de manevi boyutlarıyla bildirilmektedir. Dolayısıyla her dinin kendine ait ibadet şekilleri ve ritüelleri vardır. Bu ibadet ve ritüeller özel olduklarından, vahiy ile bildirilmeye ve açıklanmaya da ihtiyaç duymaktadır. Buradan hareketle de bütün Tanrı kaynaklı dinlerin vahyin yönlendirmesine ihtiyaç duyduğu sonucuna varılmaktadır.

2. Teizmin Tanrı Tasavvurunda Mükemmellik Sıfatı

Teizm düşüncesi Tanrı'yı her anlamda mükemmel ve kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen varlık olarak görmektedir. Mükemmellik kavramıyla, kendisinde hiçbir eksiklik, kusur veya hata barındırmayan, kemale ermiş tam olma halini kazanmış bir Tanrı kastedildiğini bilmekteyiz. Bu anlamda Tanrı'nın Kâdir ve Âlim sıfatları teizmin mükemmellikte kastettiği anlamlara işaret etmektedir. Tanrı, mutlak olarak her şeye gücü yeten anlamıyla kâdirdir. Nitekim Kuran-ı Kerim'de de Tanrı'nın "her şeye kâdir" (Bakara, 2/109) olduğuna vurgu yapılmaktadır. Öte yandan Tanrı, mükemmelliği gereği zatının dışında kalan bütün varlıklar ile ilgili bilgilerin tamamını tam ve eksiksiz bir şekilde kendinde ihtiva etmektedir.⁶ Bu anlamıyla Tanrı, ilim sahibidir yani âlimdir. Tanrı yarattığı her şeyi tam ve eksiksiz yarattığından tekrardan bir müdahaleye ihtiyaç duymamaktadır. Bu sıfat bir yandan Tanrı'nın varlığının mahiyetini ortaya koyarken diğer yandan da evrende var olan intizamın da dayanağını oluşturmaktadır.

Teizmin Tanrı ve sıfatları hakkındaki görüşlerinin irdelenmesi, bu görüşlerin temellendirilmesi ve diğer bakış açılarıyla karşılaştırılabilmesi açısından önemli ve gereklidir. Dolayısıyla Tanrı'nın mükemmelliği ile ne kastedildiğini belirli bir çerçevede içerisinde sunmak doğru olacaktır. Zira insanın Tanrı ile olan ilişkisinde Tanrı'yı konumlandığı yer, onun kendi varlığını anlamlandırma ve Tanrı'ya olan ihtiyacını idrak etme noktasında önemlidir.

2.1. Teizm Düşüncesinde Kâdir-i Mutlak Tanrı Anlayışı

Kâdir, sözlükte "gücü yetmek; ölçü ile yapmak, planlamak, kıymetini bilmek, rızkını daraltmak" anlamlarına gelen kadr (kudret) kökünden sıfat olup "her şeye gücü yeten" demektir.⁷ İstilahî olarak ise Tanrı'nın mutlak olarak kendine has ilahi bir güce sahip olduğu ve bu gücün, herhangi bir sınırlamaya tabi olamayacağı fikrine işaret etmektedir.⁸ Böyle bir fikrin ortaya çıkmasında teizm düşüncesinde Tanrı'ya atfedilen konum ve sıfatların etkili olduğu söylenebilir. Zira teistik yaklaşımlar, Tanrı'nın mükemmellik sıfatına haiz olduğu noktasında hemfikirlerdir. Öte yandan insanın evreni okuması ve incelemesi üzerine elde ettiği evrenin düzeni, ölçüsü ve sınırsızlığı özellikleri de insanı bu evreni yaratan mükemmel bir Tanrı'nın varlığına götürmektedir. Dolayısıyla teizmde mükemmel bir Tanrı ile kastedilenin bir açıdan her şeye gücü yeten yaratıcıya işaret ettiği sonucu çıkarılabilir.

Teistik yaklaşımlarda ortaya çıkan, herhangi bir kayıtlandırma yapmadan Tanrı'nın her şeye gücü yeten şeklinde ifade edilmesi birtakım problemleri de beraberinde getirmektedir. Çünkü Tanrı'nın her şeye gücünün yettiğini iddia etmek onun yapamayacağı hiçbir şeyin olmadığını iddia etmek anlamına gelir. Örneğin Tanrı'nın akıl dışılık veya zıtlık barındıran fiilleri aynı anda meydana getiriyor olması muhaldir. Veya kendi zatına yakışmayacak fiilleri icra etmek, Tanrı'nın

⁶ Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", 129.

⁷ Bekir Topaloğlu, "Kudret", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002), 26/316-317.

⁸ Mehmet Sait Reçber, "Tanrı'nın Sıfatları", *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker, 2018), 110.

zatına ve mükemmellik sıfatına zarar vereceğinden bu fiillerin meydana gelmesi de mantıksızdır. Bu noktada karşımıza İbn Hazm'ın *deli sualleri*⁹ dediği birtakım sorular çıkmaktadır. İbn Hazm (ö. 1064) deli sualleri olarak nitelendirdiği, Tanrı'nın zıtlık barındıran şeyleri yapıp yapamayacağı ile ilgili ortaya atılan sorular ile Tanrı'nın kudret sıfatına yöneltilen eleştiriler üzerinden Tanrı'nın mükemmelliğine zarar verilemeyeceğini iddia etmektedir. Örneğin, Tanrı isterse ölebilir mi? Kendisi gibi bir Tanrı yaratabilir mi? Dünyayı ceviz büyüklüğündeki bir şeyin içine sığdırabilir mi? Tanrı yuvarlak bir altıgen yaratabilir mi?¹⁰ şeklindeki sorular Tanrı'nın zatı hakkında mantıksızlık ve zıtlık barındırmaktadır. Hâlbuki Tanrı'nın kudretiyle kastedilen mana, zıtlıkları bir arada barındırmayı kapsamamaktadır. Zira mantıken imkânsız olanı ortaya koymak kudret sıfatının içerisinde değerlendirilmemektedir. Öte yandan zıtlık barındırmayan fakat Tanrı'nın Tanrı olması hasebiyle sahip olduğu birtakım sıfatlarla çelişen bir fiilin icra olunması da aynı şekilde muhaldir ve kudret sıfatının kapsamı içerisinde değildir. Örneğin Tanrı'nın yalan söylemesi aklen mantıksız değildir ama yalan söylemek onun, Tanrı olma özelliği bağlamında değerlendirildiğinde mantıksız, geçersiz ve imkânsız bir sıfatlandırma olacaktır. Ayrıca fiillerinin tamamında hikmetlidir ve kendisinden akla ve mantığa uyun olmayan boş ve saçma işler sadır olmamaktadır. O halde Tanrı'nın kâdir-i mutlak oluşuyla kastedilenin zıtlık barındırmayan, kendi zatına ve ulûhiyetine zarar vermeyecek aynı zamanda da ilahi sıfatlarıyla açıklanabilecek olan her şeye gücü yeten bir yaratıcıya işaret ettiği sonucuna varılmaktadır.

Tanrı'nın kudret sıfatı bağlamında değerlendirilen ve çağdaş din felsefesinde de tartışmalara neden olan taş paradoksu da teizmin mükemmellik sıfatını yoruma açık hale getirmektedir. Bu paradoks çerçevesinde "Tanrı kaldıramayacağı bir taşı yaratabilir mi?" sorusu tartışılmaktadır.¹¹ Bu soruya verilen yanıt her şekilde Tanrı'nın mükemmellik sıfatına zarar vermektedir "Evet, Tanrı kaldıramayacağı bir taşı yaratabilir" şeklinde verilen cevap Tanrı'nın kaldıramayacağı, diğer bir anlamıyla güç yetiremeyeceği birtakım şeylerin olduğuna işaret etmektedir. Bu da teizm düşüncesinde kâdir-i mutlak olması açısından mükemmel olarak tasvir edilen Tanrı iddiasının geçerliliğinin tartışmaya açık hale gelmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan "Hayır, Tanrı kaldıramayacağı bir taşı yaratamaz" şeklinde verilecek olan cevap ile Tanrı'nın birtakım fiilleri yapmaya muktedir olmadığı dolayısıyla acziyet sıfatının Tanrı'ya nispet edildiği baştan kabul edilmiş olmaktadır. Bu da ilk cevapta olduğu gibi Tanrı'nın mutlak olarak her şeye gücü yeten ve her şeyi yapmaya muktedir olduğu düşüncesine ters düşmektedir. Dolayısıyla her iki durum da Tanrı'nın mükemmel oluşuna zarar vermektedir.

Sözünü ettiğimiz taş paradoksu üzerinde değerlendirmelerde bulunan Swinburne, her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın taşıyamayacağı bir taşı yaratmasını mümkün görmektedir. Fakat Tanrı'nın böyle bir güce sahip olması onun gücü nispetinde fiilde bulunmak zorunda olduğu sonucuna götürmemektedir. Yani Tanrı'nın yaratabiliyor olması kendisinin kaldıramayacağı taşı yaratacağı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla Tanrı, kendisinin kaldıramayacağı bir taş yaratmadıkça da kaldıramayacağı bir taş olmayacaktır.¹² Swinburne bu yaklaşımıyla Tanrı'nın kudret sıfatının mükemmelliğine işaret etmekten ziyade zamansal açıdan bir erteleme yapmaktadır. Zira bu düşünce kabul edildiğinde, Tanrı'nın kâdir-i mutlak olması açısından mükemmel olabilmesi, onun kendisinin kaldıramayacağı bir taş yaratmayı ertelemesine veya yaratmamasına bağlı olacaktır. Bu düşünce kabul edildiğinde ise Tanrı'nın kendisine bir sınırlama getirdiği gibi bir mana

⁹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 154.

¹⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 154.

¹¹ C. Vade Savage, "Taş Paradoksu", *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 1/635.

¹² Reçber, "Tanrı'nın Sıfatları", 111.

oluşmaktadır. Sonuç olarak Tanrı, mükemmellik sıfatı gereği her şeye gücü yeten en yüce varlık olduğundan "kendisinin taşıyamayacağı bir taş yaratma" iddiası, paradoks barındırmaktadır. Dolayısıyla sözü edilen paradoks Tanrı'nın teizmde iddia edilen şekli ile mükemmellik sıfatını tartışmaya açık hale getirmektedir. Bu nedenle teizmin konuyla alakalı iddiaları cevaplaması ve Tanrı'nın mükemmel olması ile kastettiği manayı temellendirecek hususları açıklaması gerekmektedir.

Eşyanın zıttı ile kaim olduğu yargısından yola çıkıldığında dünyada iyi ve kötünün, güzel ile çirkin olanın, doğum ve ölümün bir arada bulunmasındaki maksat anlaşılacaktır. Fakat her anlamda mükemmel olarak nitelendirilen Tanrı'nın fiillerinin de mükemmel olduğu kabul edildiğinde dünyada var olan zulüm, kötülük ve çirkinliklerin temellendirilmesi de zorlaşmaktadır. Dolayısıyla "Tanrı var, adalet sıfatına sahip ve her şeyi mükemmel olarak yaratmakta ise kötülüğün kaynağı ve nedeni nedir?" gibi birtakım sorular hem dindar insanların hem de ateist çevrelerin zihnini meşgul etmektedir. Bir Tanrı'nın var olduğunu düşünen teistler, dünyadaki kötülüğün kaynağının insan olduğunu düşünmekte ve ahlakî kötülüğün varlığını savunmaktadır. İnsan özgür irade sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır, dolayısıyla fiillerinin asıl sahibi ve sorumlusudur. İnsan, kötülüğü de iyiliği de kendi iradesiyle gerçekleştirdiğinden, bu problem Tanrı'nın varlığına zarar vermemektedir. İslam filozoflarından Fârâbî'ye (ö. 950/951) göre ise kötülüğün mevcudiyeti, Tanrı'nın, maddenin ilahî nizamı tam olarak kabul edip yansıtabilecek bir kuvvete sahip olamaması ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla tabii kötülüğün, yani evrende gerçekleşen birtakım afetlerin temelinde de maddenin noksanlığı sebebi yatmaktadır. Hatta bu görüşü ışığında Fârâbî bazı insanları, tam nizamı kabule müsait olmaması dolayısıyla "ıslahı mümkün olmayanlar" şeklinde tanımlamaktadır.¹³ Aynı şekilde Gazzâlî ve Leibniz de, Allah'ın ilim, irade, kudret vs. sıfatlarına dayanarak bu âlemin "mümkün âlemler arasında en iyisi, en güzeli ve en tamı" olduğunu düşünmekte¹⁴ ve evrendeki eksikliğin Tanrı'nın kudreti veya bilgisinin noksanlığına işaret etmediğini, bilakis evrenin mevcut durumunun da iyi olduğunu düşünmektedir.

Özetle teizm düşüncesinde Tanrı mutlak anlamda her şeye gücü yetendir. Fakat bu yetkinliğe dâhil edilecek olan problemlerin akla ve mantığa uygun, zıtlık barındırmayan tutarlı bir soru veya sorun olması gerekmektedir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde Tanrı'nın kâdir-i mutlak olması ile teizmin kastettiği mana anlaşılacaktır. Öte yandan kötülük problemi ile Tanrı'nın yapabileceklerini yapmaması sonucu kötülüğün ortaya çıktığı ve bu kötülüğün Tanrı'nın adalet sıfatını tehlikeye koyduğu düşüncesi de evrende var olan eksikliklerin maddenin kendisinin noksanlığından ve insanın iradesini kötüye kullanmasından kaynaklı olduğu görüşü ile desteklenerek açıklanmaktadır.

2.2. Teizm Düşüncesinde Âlim-i Mutlak Tanrı Anlayışı

Sözlükte ilim, "bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek" demektir. İlahi bir sıfat olarak ise "Allah'ın gerek duyular âlemine gerekse duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları bilmesi" şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵ Teizm düşüncesinde her yönüyle noksanlardan münezzeh, zatı gereği mükemmel bir Tanrı anlayışının hâkim olması, onun eşyaya yani zatı dışındaki her şeyin bilgisine tam ve eksiksiz bir şekilde sahip olduğu düşüncesinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Fakat mutlak ilmin ve Tanrı'nın her şeyin bilgisine sahip olmasının mahiyeti tartışma

¹³ Aydın, *Din Felsefesi*, 160.

¹⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 163.

¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000), 22/ 108-109.

konusu olmuştur. Bu tartışmaların başında Tanrı'nın bilgisinde ve zatında değişim olmaksızın zamansal olguların tamamının bilgisine aynı anda sahip olup olmadığı ve zamansal olguların ilahi bilgide bir değişim yaratıp yaratmadığı sorunları gelmektedir.¹⁶ Diğer yandan Tanrı'nın eşyanın cüzi bilgisine mi külli bilgisine mi sahip olduğu da tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların tamamı Tanrı'nın bilgisine dair yapılan yorumların ve düşüncelerin farklılaşmasına neden olmaktadır.

Tanrı'nın ilim sıfatı diğer birçok sıfatının da temelini oluşturmakta ve bu sıfatları kapsamaktadır. Çünkü Tanrı'nın dilemesi ve yapması o şeye dair bilgisine göre şekillenmektedir.¹⁷ Dolayısıyla ilim sıfatı ele alınırken onun irade ve kudret sıfatları ile olan ilişkisi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan durumlar da değerlendirilmelidir. Diğer yandan Tanrı'nın, evrende gerçekleşen olaylara dair bilgisinin ele alınmasında insanın iradesi ve özgürlüğü probleminin ortaya çıkışı "Allah âlimdir" demekle neyin kastedildiğinin açıklanmasını gerektirmektedir. Allah her şeyin bilgisine sahip ise yani o olacak olanı önceden biliyor ve görüyor ise, insanın fiillerinin sahibi olduğu ve özgür bir iradeye sahip olduğu söylenebilir mi? Bu tartışmalar ilim sıfatını detaylı bir şekilde değerlendirmeyi gerektirmektedir.

İslam filozoflarından Gazzâlî, Tanrı'nın ilim sıfatını kudret sıfatı ile bağdaştırarak evrendeki düzen ve dengenin de bizi Tanrı'nın ilmi hakkında fikir sahibi kılacağını düşünmektedir.¹⁸ Evrenin mükemmel bir düzen ve dengeyi barındırması, bunun mutlak ilim sahibi bir yaratıcı tarafından yaratıldığı sonucuna ulaştırmaktadır, Zira böyle bir evrenin, ilmî açıdan noksan bir varlığın eseri olması imkânsızdır. Dolayısıyla evrenden yola çıkarak Tanrı'nın ilim sıfatı bağlamında mükemmel olduğu anlaşılmaktadır.

Evrenden yola çıkarak mükemmel bir Tanrı tasavvuruna sahip olan teistik yaklaşımlar, Tanrı'nın ilmi açısından da mükemmel olduğunu kabul etmektedir. Çünkü Tanrı bütün noksanlıklardan münezzeh olan tek varlıktır. Tanrı zâtı gereği her şeyin önbilgisini kendinde barındırmaktadır yani o geçmiş, şimdi ve geleceğin bilgisine tam bir şekilde sahiptir.¹⁹ Tanrı gelecek hakkında bilgiye sahip olmasaydı insanın sahip olduğu bilgi türü ile arasında bir fark kalmayacaktı. Bu noktada da Tanrı'nın ilmi, insanın sahip olduğu sınırlı ilimden farklılaşmaktadır. Binaenaleyh insan bilgisi, duyuları tarafından onaylanmaya muhtaç iken Tanrı'nın bilgisi tamdır ve onaylanmaya da ihtiyaç duymamaktadır.

Tanrı'nın insanın fiilleri hakkındaki bilgisine dair yaklaşımlar, ilim sıfatının kişinin özgürlüğüne zarar vereceği düşüncesine de kapı aralamaktadır. Zira teistik yaklaşımlar Tanrı'nın İlahî ilminin kesin ve değişmez olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla bu kesinlik, insan fiillerinin sahibinin kim olduğu hakkında sorunlar oluşturmaktadır. Tanrı'nın bilgisinin gelecekte gerçekleşecek olayları da kapsadığı kabul edildiğinde ortaya iki yönlü bir problem çıkmaktadır. Ya Tanrı o bilgiye sınırlı bir şekilde sahiptir ön kabulüyle Tanrı'nın ilmi sınırlandırılacaktır ki bu da Tanrı'nın mükemmelliğine zarar vermektedir. Ya da Tanrı'nın gelecek hakkında da tam ve eksiksiz bir bilgiye sahip olduğu kabul edilerek insanın özgür bir varlık olmadığı sonucuna ulaşılabilecektir. Özgür bir iradeye sahip olmayan insanın ceza, mükâfat ve sorumluluğa tâbi olması da Tanrı'nın adaletine

¹⁶ Mehmet Ata Az, "Tanrı'nın Sıfatları", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021), 129.

¹⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, 149.

¹⁸ Ebû Hamid al-Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 80.

¹⁹ Sait Polat, "Klasik ve Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Bilgisi ve İnsanın Özgürlüğü", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 295.

zarar vereceğinden insanın özgürlüğü bağlamında Tanrı'nın ilminin mahiyeti de tartışmaya açık bir hale gelmektedir.

Teizm düşüncesi adına St. Thomas ise tartışılan konuya şu şekilde açıklık getirmeye çalışmaktadır. "Eğer Tanrı bizim gelecek olarak nitelendirdiğimiz zamana ait bir bilgiye sahipse o bilgi aslında şu anın bilgisidir. Çünkü Tanrı zamanın dışındadır. Tanrı'nın hayatı ezelilik ve ebedilik ile ölçülür. Yani farklı zamanlarda gerçekleşen olaylar Tanrı'ya göre şimdidir, şimdi olduğu için de zorunlu ve değiştirilemezdir, fakat insan onu gelecek olarak nitelendirmektedir.²⁰ Thomas bu açıklamaları ile Tanrı'nın gelecek hakkındaki bilgisine ve insanın özgürlüğüne, Tanrı'nın ve insanın içerisinde bulunduğu zamanın farklılığına dikkat çekerek bir cevap vermeye çalışmaktadır. Tanrı bütün olayları bütüncül şekilde aynı anda bilmektedir, insan ise bunu zamansal açıdan sıralı olarak yaşadığından ve olayların bilgisine de zaman içerisinde sahip olduğundan öncelik sonralık kavramsallaştırması yapmaktadır. Bu da Tanrı'nın ilminin mükemmelliğinin, kulun iradesini kısıtlayacağı düşüncesinin oluşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla fiillerin önceden belirlendiği ve insanın bu belirlenmişliğe tâbi olduğu düşüncesi teizm tarafından kabul görmemektedir. İnsan, fiillerinin asıl sahibi ve belirleyenisidir bu nedenle de özgür olmadığı veya iradesinin kısıtlandığı fikri yanlış bir yaklaşım olarak ele alınmaktadır.

Teizm düşüncesi içerisinde Tanrı'nın ilminin neyi kapsadığı da İslam filozofları tarafından tartışılmaktadır. İslam felsefesinde Tanrı'nın varlık hakkında sahip olduğu bilginin, cüzi veya küllî oluşu noktasındaki görüş ayrılıkları Tanrı'nın ilmi konusundaki tartışmalar arasında ön plana çıkmaktadır. Bu noktada Gazzâlî, İbn Sînâ'nın "Allah cüzileri değil küllileri bilmektedir" şeklinde bir görüşü olduğu ön kabulünden yola çıkarak onu eleştirmektedir. Çünkü Gazzâlî İbn Sînâ'nın bu görüşüyle, "Allah'ın var olanlara dair bilgisinin tümel anlamda olduğunu, sözgelimi güneş tutulmasının safhalarını değil genel anlamda güneş tutulması hakkında bilgi sahibi olduğunu" iddia ettiğini düşünmektedir.²¹ Gazzâlî, bu düşüncenin, Tanrı'nın mutlak anlamda mükemmel olarak nitelendirilen ilmine zarar vereceğini ve Tanrı'nın eşyanın sadece tümel bilgisine sahip olduğunu söylemenin, onun bilgisini insanın bilgisinden ayıran asıl noktayı zedeleyeceğini düşünmektedir.

Gazzâlî İbn Sînâ'ya atfettiği "Tanrı cüziyatı küllî bir biçimde bilir" şeklindeki ifadeleri cüzilerin değişime tâbi olması ile açıklamaktadır. Gazzâlî'ye göre eğer Tanrı cüzileri de biliyorsa onun bilgisinin daima bir değişim içerisinde olduğu kabul edilmelidir. Dolayısıyla Tanrı cahil veya bilgisi değişime tabi bir varlık olarak kabul edilir. Fakat bu sıfatlar Tanrı'ya nispet edilemeyeceğinden Tanrı'nın ilminin, mükemmelliği gereği değişime tabi olmadığı ve değişenleri kapsamadığı kabul edilmektedir. Yani İlâhi ilim yalnızca değişimden âri olan küllileri ihata etmektedir.

Gazzâlî'nin bahsettiğimiz filozofların düşüncelerini bu şekilde yanlış anlaması ise onları tekfir ederek şu şekilde cevap vermesine sebep olmuştur: Allah cüzileri bilmez demek onun, insanın derununa ait bilgiye sahip olmadığı anlamına gelecektir. Böylelikle de aslında insanlar arasında kimin günahkâr kimin mümin kullardan olduğunu da bilmeyecek, ceza ve mükâfat da Allah'ın mutlak adaleti çerçevesinde işlemeyecektir. Öte yandan cüzileri bilmek Allah'ın ilminde bir değişim meydana getirmemektedir. Zira olmuş, olan ve olacak olan zaten Allah'ın bilgisi dâhilindedir. Yani bizim değişim olarak nitelendirdiğimiz şeyler zamana tâbidir, Allah da zamanın

²⁰ Anthony Kenny, "Tanrı'nın Önceden Bilmesi ve İnsan Hürriyeti", *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 1/661.

²¹ İbn Sînâ, *Kitabü's- Şifâ, Metafizik 2*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 2/106.

dışında olduğundan aslında bu değişimler onun bilgisinde bir değişiklik yaratmaz. Dolayısıyla Allah hem cüzileri hem küllileri bilmektedir.²² Gazzâlî bu yaklaşımıyla Tanrı'nın cüzileri bilmediğini iddia ettiğini düşündüğü filozofları eleştirmektedir. Zira ona göre böyle bir düşünce Tanrı'nın ilmi bağlamında mükemmelliğine zarar vermektedir.

Tanrı'nın cüzi ve külliye dair bilgisi üzerinden İbn Sînâ'ya atfedilen görüşler Gazzâlî'nin iddia ettiği şekliyle doğru değildir. Bu şekilde kabul edildiğinde de İbn Sînâ düşüncesi tam anlamıyla anlaşılmayacaktır. Öncelikle İbn Sînâ, "Tanrı cüzileri bilmez küllileri bilir" şeklinde bir düşüncenin aksine "Tanrı cüzileri de külli bir biçimde bilir" başka bir ifade ile "tikelleri de tümel bir tarzda bilir" diyerek²³ aslında Tanrı'nın cüziyata ait bilgiye de sahip olduğunu ama bunun tümel bir biçime tekabül ettiğini iddia etmektedir. Çünkü cüziyatı da külliyatı da yaratan Allah'tır dolayısıyla onun bilgisine sahip olmaması imkânsızdır. Bu düşünce aslında Gazzâlî'nin iddiasının aksine onun, Allah'ın her şeyin kaynağı olması dolayısıyla cüzileri de bildiğini kabul ettiğini ispatlar niteliktedir.

Sonuç olarak teizmin mükemmel Tanrı tasavvurunda mutlak ilme sahip olan Tanrı geçmişin, geleceğin ve şimdinin bilgisine sahiptir. Ama onun bu bilgisi kulun iradesini sınırlayacak şekilde değildir. Zira Tanrı fiilin gerçekleşeceğine dair bilgiyi barındırmakta fakat insan iradesine müdahale etmemektedir. Ayrıca Tanrı, insana ve diğer tüm varlığa dair hem tümel hem tikel bilgiye sahiptir. Fakat tikelin bilgine sahip olması onun ilminde bir değişiklik yaratmamaktadır. Ayrıca mükemmel bir âlem yaratmaya kâdir olan Tanrı, bunun mutlak anlamda ilmini de kendinde barındırmaktadır.

2.3. Teizm Düşüncesinde Tanrı-Âlem İlişkisi (Vahiy, Mucize, Dua)

Tanrı'nın âlemlerle olan münasebeti, Tanrı hakkındaki yaklaşımların fikir birliği oluşturamadıkları konuların başında gelmektedir. Tanrı evreni yarattıktan sonra çeşitli nedenlerle âleme müdahalede bulunmaktadır diyen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi teistik dinler ile Tanrı evreni yarattıktan sonra müdahale etmemiş ve kendi haline bırakmıştır şeklinde bir düşünceye sahip olan deizm bu noktada ayrılmaktadır. Teistik dinler Tanrı'nın evreni ve insanı yarattıktan sonra ona yol gösterecek, rehberlik edecek ve doğruyu öğretecek nitelendirilen mesajlar bildirdiğini kabul etmektedir. Zira Tanrı insanı sorumluluk sahibi bir varlık olarak yarattığından adaleti gereği doğru olanı bildirmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım deizmde ifade edilen, evrene müdahalede bulunmayan ve yaratıp bırakan Tanrı anlayışına zıt bir düşünce biçimidir. Deizmin böyle bir düşünceye sahip olmasında da evreni yaratırken müdahaleye gerek duymayacak şekilde mükemmel yaratan bir Tanrı'ya inanma fikri etkili olmaktadır. Aynı şekilde evrene müdahalede bulunmayan bir Tanrı'ya inanan deizmde, Tanrı'nın peygamber gönderdiğini ve bu peygambere de insanlara iletmek üzere vahiy şeklinde bir bildirimde bulunduğunu da kabul edilmemektedir.. Buna karşın teizmde Allah çeşitli şekillerde mucizeler yaratmakta ve kulunu bu yöntemle de ikna etmektedir. Kısa bir karşılaştırmadan sonra teizm düşüncesinde Tanrı'nın evrene müdahalesi konusunu detaylıca incelemek yerinde olacaktır.

Teizm düşüncesinde genel olarak vahiy ile bildirilen bilgilerin müstakil bir bilgi kaynağı olduğu kabul edilmektedir.²⁴ Zira Tanrı'nın evrenle ve yarattıklarıyla olan ilişkisi sona ermiş değildir. Tanrı gönderdiği peygamberlere vahyettiği bilgiler ile insanı, hakikate ulaşma noktasında

²² Mustafa Maden, *Gazzali'ye Göre Allah'ın Sıfatları* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2014), 77.

²³ İbn Sînâ, *Kitabu's- Şifâ*, 2/105.

²⁴ Recep Kılıç, "Vahiy ve Mucize", *Din Felsefesi*, ed. Mehmet Sait Reçber - Recep Kılıç (Ankara: Grafiker, 2018), 234.

desteklemektedir. Tanrı ile ilgili olan ve metafizik barındıran birtakım konular akıl ile keşfedilmeye müsait değildir veya insan aklının kolaylıkla keşfedemeyeceği, içine hata karıştırılabileceği türdendir. Dolayısıyla vahiy aklın işini kolaylaştırmak için yardımcı bir araçtır. Teizm düşüncesi de vahyin tanrısal bir yardım olduğunu kabul etmekte ve vahyi bir bilgi kaynağı olarak ele almaktadır.

Tanrı'nın varlığıyla beraber ibadete layık bir yaratıcı olduğu kabul edildiğinde, onun evrenle olan ilişkisinin vahiy, nübüvvet ve dua ekseninde değerlendirilmesi de makul olacaktır.²⁵ İnsanın anlamlı bir hayat yaşaması için belirlediği hedeflerin ve yaşam tarzının arka planında dayanak olarak kabul edeceği dış bir müdahalenin olması anlamlı bir yaşam tarzının da yolunu sunmaktadır. Öte yandan vahiy insan aklının doğrudan cevap bulamadığı, evrende kötülüğün var olma nedenleri, cennet ve cehennem mahiyeti ve önemi gibi birtakım soruların da cevabını vererek Tanrı'nın var olduğuna inanmanın gerekliliğini de tekrardan hatırlatmaktadır.

Felsefe ve dinî tartışmalara konu olan mucize kavramı ve mahiyeti de teizm düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır. Tanrı'nın varlığını ispatlamak, gönderdiği elçisini tasdik etmek gibi gayelerle ortaya koyduğu olağanüstü olayların dinî temellere dayanak olması dikkat çekicidir. İlahî dinlerin kutsal kitaplarında da birçok mucizevî olay örneği mevcuttur. Buradan hareketle teizm düşüncesinde mucize kavramının karşılık bulduğu anlaşılmaktadır.

3. Deizmin Tanrı Tasavvurunda Mükemmellik Sıfatı

Hristiyan düşüncesine tepki olarak doğmuş, yeni bilimsel gelişmeler ve felsefî akımların ortaya çıkışıyla beraber etkisini artıran deizm düşüncesi,²⁶ Tanrı müdahalesini anlamlı hale getiren vahyi reddetme üzerine temellendirilmeye çalışılan rasyonalist bir fikir akımı olarak bilinmektedir. Genel olarak vahyi reddetmeyi ve aklın mutlaklığını esas alan deizm düşüncesinde akıl, her tür bilgiye tek başına ulaşabilecek yetkinliktedir. Dolayısıyla teizm düşüncesinin temel esaslarından biri olan vahiy deizm düşüncesinde genel manada kabul görmemektedir.

Tanrı'nın evreni yaratan, yöneten ve evrenin mutlak anlamda sahibi olan bir Tanrı tasavvuruna sahip olan deizm, Tanrı'nın var olmasını zorunlu görmekle beraber onun kudretinin her şeyin üstünde ve her şeyi kuşatan bir yönünün olduğunu vurgulamaktadır. Deizm düşüncesinde Tanrı her yerde hazır olduğundan, her şeyin bilgisini kendinde barındırmakta ve bu anlamda da mükemmel bir varlığa işaret etmektedir. Fakat her şeyi bilen ve mutlak anlamda özgür olan Tanrı'nın yarattıkları üzerindeki etkisi ve âleme müdahalesi de tartışma konusu oluşturmaktadır. Zikrettiğimiz temeller üzerine bina edilmiş olan deizm düşüncesinin Tanrı tasavvuru ise irdelenmeye ve muhalifi sayılan düşüncelerle mukayese edilmeye ihtiyaç duymaktadır.

3.1. Deizm Düşüncesinde "Emekli Tanrı" Anlayışı

Tanrı tasavvurları bağlamında ortaya çıkan dinî/felsefî yaklaşımların temel olarak Tanrı'nın insanla ve evrenle olan ilişkisi üzerine temellendiği bilinmektedir. Genel manada Tanrı'nın evrene olan müdahalesini reddeden bir yaklaşım olarak değerlendirdiğimiz deizm düşüncesi de bu düşünce biçimlerinin başında gelmektedir. Tanrı'ya ve Tanrı'nın insanlara doğru yolu göstermek üzere bir din gönderdiğine inanan teizm düşüncesine karşı Tanrı'nın varlığına inandığı halde bir din göndermediğine inanan deizm düşüncesi mevcuttur. Deizmde Tanrı'nın din veya peygamber göndermemesinin arkasında yatan temel neden, Tanrı'nın zatı gereği mükemmel olması ve

²⁵ Kılıç, "Vahiy ve Mucize", 239.

²⁶ Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 617.

yarattıklarını da müdahaleye ihtiyaç duymayacak şekilde mükemmel yaratmış olmasıdır.²⁷ Dolayısıyla Tanrı, evrene aktif bir şekilde müdahalede bulunacak değildir. Öte yandan insanı akıllı bir varlık olarak yaratması onun, kendisine akıl ile ulaşabilecek yetkinlikte varlıklar yaratabilmesine işaret etmektedir. Yani deizm, teizmin salt akıl ile ulaşamaz ve tahayyül edilemez Tanrı anlayışına karşın, akıl ile idrak edilebilecek ve ulaşılabilir bir Tanrı tasavvurunu sunmaktadır.

Aklı mutlak olarak hakikate ulaşma aracı olarak gören deizm düşüncesi, bu yaklaşımıyla Tanrı müdahalesini ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Böyle bir ihtiyaç duyulmasının birtakım tarihî ve sosyolojik nedenleri olmakla beraber belirgin olarak karşımıza çıkan nokta kilise hegemonyasıdır. Aydınlanma sonrası toplumların akla ve bilime verdiği önem ile kilisenin dayattığı dogmaların arasındaki çatışma yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²⁸ Zira vahyin ve Tanrı müdahalesinin kabul edilmesi kiliseye boyun eğme ve tâbi olmayı da beraberinde getirmektedir. Bu kabullenişin, ilerlemenin önünde bir engel olarak görülmesi ise inananları bir orta yol arayışına sevk etmiştir. Böylelikle "Tanrı vardır fakat kilisenin dayattığı şekilde her an evrendekilere müdahale eden, baskılayan veya tek tip bir yolu zorunlu tutan bir konuma sahip değildir" şeklindeki yaklaşımıyla deizm düşüncesi var olmuştur.

İlk sebep ve ilk muharrik olarak nitelendirilen Tanrı, evrenin işleyişini sağlayacak kanunları belirlemiştir. İlk yaratmada kusursuz bir vücuda getirme gerçekleştiren Tanrı, evrenle olan iletişimini sonlandırmış olması anlamında aşkındır ve evrenle asla iç içe olmamıştır. Deizm bu düşüncesini saatçi örneği vererek açıklamaktadır.²⁹ Saat ustası saati ayarladıktan sonra kendi haline bırakır ve bir daha müdahalede bulunmaz. Deistler, Tanrı'yı örnekte geçen saatçi ile benzetmekte ve Tanrı'nın evreni mükemmel bir düzenle yaratıp bıraktığını iddia etmektedir. Tanrı'ya dair bu yaklaşım teizmde kabul gören vahiy, nübüvvet, dua ve mucize gibi olayları tartışmaya açık hale getirmektedir.

3.2. Deizm Düşüncesinde Tanrı-Âlem İlişkisi (Vahiy/Nübüvvet, Mucize, Dua)

Mutlak manada Tanrı'nın aşkınlığı fikri üzerine temellenen deizm düşüncesi içkin bir Tanrı'yı reddettiğinden teizmin kabul ettiği vahiy, mucize ve dua gibi kavramları da kabul etmemektedir. Deizmin böyle bir tutumu olmasının temelinde Hristiyan düşüncesinin merkezinde yer alan teslis düşüncesi ve İsa merkezli ulûhiyet anlayışı bulunmaktadır. Zira bu düşünce biçimi Tanrı'nın tenzihi fikriyle uyuşmamakta ve antropomorfizme de kapı aralamaktadır.³⁰ Deizm düşüncesi de bilhassa antropomorfizmi reddetmek adına Tanrı'ya aşkınlık atfetmekte ve müdahaleye kapı aralayacak dinî kabullerin karşısında durmaktadır.

Evrende Tanrı tarafından belirlenmiş düzeni kabul eden deistler, insanın doğal olarak kendi aklıyla ahlakî zeminde uyulması gereken kanun ve kuralları bilebileceğini ve bunlara uyulması için de gerekli düzenin insan aklıyla ve gücüyle sağlanabileceğini iddia etmektedir. Bu düşünceyle deistler, dinde büyük bir alana sahip olan vahiy yolu ile ahlakî öğretilerin ve inancın temelini oluşturan metafizik bilgilerin bildirimine, zannedildiği kadar ihtiyaç duyulmadığı iddiasını öne

²⁷ Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Din ve Yayılımı Üzerine", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 20.

²⁸ Mümin Köktaş, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (ts.), 152.

²⁹ İbrahim Halil Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 793.

³⁰ Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", 65.

sürmektedir. Bu düşünceleri bağlamında doğal din³¹ kavramını oluşturan deistler düşünce sistemlerinin temelini doğal din kavramı yoluyla ortaya koymaktadır.

Doğal dini savunan deistler Tanrı'nın mükemmel bir sıfatla var olduğu, insanın ise Tanrı'ya nispetle aciz ve kusurlu olduğu bilgisine aklımız ve doğal din sayesinde rahat bir şekilde sahip olacağımızı iddia etmektedir. Bu ayrımın farkına varan insanın ise doğal olarak kendisinden daha üstün ve mutlak manada mükemmel olan bir yaratıcıya karşı görev ve sorumluluklarının bilincinde olması beklenmektedir. Deizme göre insan, fitratı gereği zaten iyi ve güzel olana meyyaldır. Kendi içinde yaptığı arayış yolculuğunda da Tanrı'ya ulaşma çabası, onun manevi yönünü desteklemekte ve kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla bu arayış yolculuğunda akli ile doğruyu bulması da imkânsız ve zor değildir. Dinin temel manada ahlak öğretileri üzerine temellendiği varsayımından hareket eden bu düşünce, bütün dinlerin de ahlak paydasında bütünleşebileceğini ifade etmektedir. Buradan hareketle deizm, din olarak nitelendirdiğimiz farklı düşünce biçimlerinin tamamının aynı noktaya varacağını bu nedenle de hakikatte ayrı ayrı dinlere ihtiyaç olmadığını savunmaktadır. Ayrıca deizme göre dinler, doğal dinin tahrife uğramış biçimi olarak değerlendirilmelidir.³² Bu düşünceleriyle doğal dini ve Tanrı'yı mükemmel addeden deistler sonradan vahyedildiği kabul edilen dinlere ihtiyaç olmadığını dolayısıyla bu dinlerin varlığının mümkün de olmadığını iddia etmektedir.

Determinizm çerçevesinde bir düşünce sistemine sahip olan deizmde âlem belli kurallara göre işlemektedir. Bu kurallar ise âlemde neden sonuç ilişkisi içerisinde birbirine bağlı olarak gerçekleşmektedir.³³ Bununla beraber evrende nedensiz bir şekilde vuku bulan hiçbir olay yoktur. Bu belirlenmişlik ve sebeplilik bütün olayların olağan akışında seyrini gerektirmektedir. Dolayısıyla deizm, teizm düşüncesinde kabul gören, evrenin yasalarına aykırı şekilde olağanüstü gerçekleşen olayları bu yaklaşım bağlamında eleştirmektedir. Zira bir belirlenmişliğin olduğu kabul edildiğinde mucize kavramı tehlikeye düşmektedir. Dinin kendi gerçekliğini kanıtlamak için mucizeye ihtiyaç duymadığını, böyle bir düşüncenin kabulünün, Tanrı'nın evrene müdahale etmeye ihtiyacı olduğu fikrine götüreceğini düşünen deizm bu olağanüstülüğü kabul etmemektedir. Mucizenin hayranlık uyandıracak olaylar olduğu kabul edildiğinde de evrendeki her şeyin hayranlık uyandıracak nitelikte olduğunu dolayısıyla Tanrı'nın olağanüstü bir müdahaleye ihtiyaç duymadığını iddia eden deizm³⁴ bu yönüyle de mucizeyi eleştirmektedir. Ayrıca deizmde önemli bir yer tutan akıl mefhumunun da mucizevî olayları idrak etmede zorlanıyor oluşu deizmdeki mucize kavramını ve deizmin mucizeye olan bakışını olumsuz yönde etkilemektedir.

Doğal dinin kabulüne dayanan deizmde dua, tövbe ve ibadet kavramları tartışmaya açık hale gelmektedir. Tanrı'nın evren yaratıldıktan sonra vahiy ile yönlendirme yapmadığı kabul edildiğinde Tanrı için yapılacak ibadetlerin nasıl ve ne şekilde olacağı, insanların bunun bilgisine ne yolla sahip olacağı tartışma konusu olmaktadır. Zira geleneksel dinlerde kabul gören ibadet şekilleri, deizm tarafından vahiy kaynaklı olmaları gerekçesiyle benimsenmemektedir. Faziletli bir yaşam sürmeyi Tanrı'ya en büyük ibadet olarak gören deizm, iyilik yapıp kötülüklerden sakınarak ibadet edilmiş olacağını düşünmektedir.³⁵ Güzel ahlaka sahip olmak ve kendini

³¹ Ergin, *İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi*, 25.

³² Ergin, *İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi*, 26.

³³ Mikail İpek, "Deizm, Berahime ve Şirk Üçgeninde Nübüvvet", *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2022), 39.

³⁴ Nazile Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, 2023), 62.

³⁵ Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*, 79.

Tanrı'nın rızasını kazanmaya adayacak işler yapmak da ibadetin temelini oluşturan etkenler arasında bulunmaktadır. Dolayısıyla deizmin ibadetler noktasında deizm ile birebir aynı noktada olmadığı bilakis teizmin öne sürdüğü kabulleri var olan şekliyle reddettiği anlaşılmaktadır.

İbadetlerin şekilsel olduğundan ve bu manada sınırlı olduğundan yola çıkarak tövbeyi de şekilsellikten uzak gören deizm düşüncesi, insanın doğal bir biçimde kötülük yaptığını ve bunun için de Tanrı'dan af dilemesi gerektiğini düşünmektedir. Fakat bu noktada Hristiyanlıkta var olan birtakım ritüeller aracılığıyla af dilemeyi gereksiz ve mantıksız bulmaktadır.³⁶ Deizme göre tövbe, Tanrı'dan samimiyetle af dilemek ve hakiki bir pişmanlık duymaktır. Dolayısıyla çeşitli ritüeller vasıtasıyla af dilemeye gerek yoktur.

Öte yandan Tanrı'nın evrende gerçekleşen olayları kullarının istekleri doğrultusunda değiştireceğini de yine Tanrı'nın müdahale etmemesi bağlamında değerlendiren deizm, dua kavramını teizmde kabul edilen şekilde kabul etmemektedir. Dini hayatın içini boşaltan ve sekülerizme imkân veren deizm düşüncesi bu yaklaşımıyla Tanrı ve evren arasında herhangi bir etkileşim olmadığını ifade etmektedir. Zira deizmin Tanrı'sı aşkındır. Fakat bu yaklaşım insanın hayatını anlamlandırmasını, imtihanlara sabretmesini ve dayanma gücü bulmasını zorlaştırmaktadır. Bu noktada deizme büyük bir boşluğu doldurma görevi doğmaktadır. Dua Tanrı'nın varlığının ve onun lütfunun farkında olmayı sağlar.³⁷ Bu farkındalık kişinin hem Tanrı ile hem de diğer insanlarla olan bağını güçlendirmek noktasında öneme sahiptir. Deizmde af dilemek ve pişmanlık duymak manasında, ahirette karşılık bulacağına inanılan şekli ile duanın bir karşılığı olsa da teizmde kabul gören şekliyle kişinin dua etmesi ve o dua doğrultusunda Tanrı'dan bir müdahale ile karşılık bulması deizmin Tanrı tasavvurunda yer almamaktadır.³⁸

3.3. Deizm Düşüncesinde Tanrı'nın Sıfatları

Deizm düşüncesi doğa ve insan doğasının değişmediği gibi Tanrı'nın doğasının da değişmediğini iddia etmektedir. Bu düşünce sisteminin temelinde Tanrı'nın birliği ve mükemmelliğinin kabulü bulunmaktadır. Deizme göre Tanrı âdildir, her şeye gücü yeter, eşyanın mutlak bilgisine sahiptir ve merhametlidir. Bu yönleriyle deizm, teizmde olduğu gibi noksanlardan münezzehe mükemmel bir Tanrı tasavvuru ortaya koymaya çalışmaktadır. Deist düşünür Herbert'e göre ise Tanrı kutsaldır, her şey kutsal olan Tanrı'ya yönelmektedir ve iyi olan her şeyin sebebi de Tanrı'dır.³⁹

Teizmde olduğu gibi deizmde de Tanrı mutlak ve mükemmel olması hasebiyle bir ve basittir. Onun eşi ve benzeri yoktur ve cüzlerden mürekkep olan bir varlığa da sahip değildir. Zira Tanrı'yı diğer varlıklardan ayıran, onu eşsiz ve biricik yapan ve yaratılmaya layık kılan özellikleridir. Tanrı, aynı zamanda herhangi bir sınırlamaya tâbi değildir. Bu düşünce onu, varlıkların tâbi olduğu zamandan ve mekândan münezzehe kılan yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Bu zamansızlık Tanrı'nın ezelilik ile vasıflanmasını sağlamaktadır. Fakat Tanrı'nın bilgisi ve yaratması arasındaki zamansallık ve bunun ortaya çıkardığı problemler deizmin teizm ile mutabakat sağlayamadığı konular arasında yer almaktadır.

Deizme göre Tanrı, eşyanın geçmiş, şimdi ve geleceğe dair bilgisine külli olarak ilk andan itibaren sahiptir. Çünkü onun için böyle bir zamansallık söz konusu değildir. Deizm, Tanrı'nın her şeyin bilgisine külli olarak sahip olduğu iddiası ile Tanrı'nın bilgisinin değişmezliğine vurgu yapmayı amaçlamaktadır. Zira teizmde olduğu gibi, Tanrı'nın potansiyel olarak her şeyin bilgisine sahip

³⁶ Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*, 80.

³⁷ Meryem Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", *İslâm Araştırmaları Merkezi*, (2017), 20.

³⁸ Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", *Misbah* 10/18 (2022), 43.

³⁹ Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*, 47.

olsa da bunun realiteye geçmesinin an be an gerçekleştiği iddia edildiğinde, Tanrı'nın bilgisinde bir değişme imkânı ortaya çıkmaktadır. Böyle bir değişimin Tanrı için söz konusu olamayacağını düşünen deistler, bu yaklaşımı tutarsız bulmakta ve Tanrı'nın mutlak basitliğini zamandan münezzehe oluşuna ve bilgisinin değişmezliğine bağlamaktadır. Ayrıca Tanrı'nın varlığa önceliği zaman bakımından değil varlık bakımındandır.⁴⁰ Öte yandan Tanrı, zamandan âri bir varlık olarak kabul edildiğinde onun varlık âlemi ile olan ilişkisi problemli hale gelmekteyken, zamana tâbi olduğu kabul edildiğinde de ezeli ve ebedilik sıfatları problem oluşturmaktadır. Dolayısıyla Tanrı'nın mahiyetinin muğlaklığı deizm açısından sıfatları üzerinde ittifak etmeyi zorlaştırmaktadır.

İnsanı fiillerinin sahibi olarak kabul eden deistler, Tanrı'nın insana hür irade verdiğini ve kişinin kendi tercihleri doğrultusunda yaptığı seçimlerden sorumlu olduğunu düşünmektedir. Eğer Tanrı insan için mutlak bir kader yaratmış ve insanı o doğrultuda yaşamaya zorlamış olsaydı mükâfat ve cezanın varlığı hatta dünya hayatı dahi anlamsızlaşırdı. Deist düşünür Lord Herbert de bu zorunluluğun Tanrı'nın adaletine ters olduğunu ve ilahi hikmeti ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.⁴¹ Böylelikle deizmin kötülük anlayışında da akıl ve özgürlüğün ön planda olduğu gözlemlenmektedir. Bu yaklaşım neticesinde insana özgürlük tanıyan deizm düşüncesi evrende var olan kötülüğün failinin yine insan olduğunu dolayısıyla bu kötülüğün, Tanrı'nın mutlak olarak iyi olmasına zarar vermediği sonucuna ulaşmaktadır.

Tanrı'nın mutlak olarak âdil olduğunu kabul eden deistler onun vahiy göndermesini reddetme fikirlerini de bu yaklaşım üzerine temellendirmektedir. Deizm'e göre Tanrı eğer belli zamanlarda vahiy gönderiyorsa, tarihi süreç içerisinde vahyin ulaşmadığı topluluklar hakikate davet edilmemiş olacaklardır. Kendilerine doğru yol gösterilmemiş insanların diğer insanlarla aynı mükâfat ve cezaya maruz kalması Tanrı'nın adaletine sığmamaktadır. Dolayısıyla Tanrı, insanların bazısını davetsiz bırakmayacağından sonradan vahiy ile müdahalede bulunması hikmeti ve adaleti gereği imkânsızdır.⁴² Öte yandan çeşitli zamanlarda farklı dinlerin varlığı da Tanrı'nın iradesinin değiştiği manasına geleceğinden onun mükemmelliğini zedeleyecektir. Bu nedenle Tanrı'nın bilgisi değişmezdir ve yine o zatı gereği âdil ve hakîmdir. Evrene ise vahiy yoluyla müdahalede bulunmaz.

Sonuç olarak deizmin Tanrı'ya atfettiği sıfatlar noktasında teizm düşüncesiyle arasında büyük farklılıklar olmadığı gözlemlenmektedir. Deizmde tanrı, yaratılmışlarla aynı zamana tâbi olmaması açısından ezeli ve ebedidir. Bilgisi de zamandan münezzehe olduğundan külli bir biçimdedir ve değişmezdir. Varlık ile münasebeti olmaması noktasında Tanrı'nın, zamandan münezzehe ve aşkın oluşu teizm ile arasında farklılıklar yaratmaktadır. İnsan, fiillerinin sahibi olması dolayısıyla özgürdür fakat bu özgürlük Tanrı'nın insan fiilleri hakkında bilgi sahibi olmadığı manası taşımamaktadır. Zira Tanrı her şeyin bilgisine külli bir şekilde sahiptir. Bu da insanı ceza ve mükâfata layık, kendi fiillerinin sahibi bir varlık yaparken; Tanrı'yı da kullarına irade veren âdil ve hikmet sahibi bir yaratıcı yapmaktadır. Ayrıca yaratmayı yaratmamaya tercih etmesi sebebiyle de Tanrı irade sahibi bir varlık olarak kabul edilmektedir.

⁴⁰ Ergin Ögçem, "Tanrı'nın Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020), 1433.

⁴¹ Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*, 82.

⁴² Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 22.

4. Deizm ve Teizmin Mükemmel Tanrı Tasavvurunun Mukayesesi

Deizm ile teizmin Tanrı'nın sıfatları, âlem ile olan ilişkisi ve insan ile olan münasebeti konuları hakkındaki bakış açısı kimi noktalarda ortak bir paydada birleşse de onları birbirinden ayıran, iki ayrı düşünce sistemi olmasını sağlayan özellikleri de mevcuttur. Bu özellikler çoğunlukla bilginin kaynağı Tanrı'ya atfedilen özellikler ve Tanrı'ya kıyasla insanın sahip olduğu konum çerçevesinde şekillenmektedir.

Yaratıcı, yüce, bir varlığa inanmaları açısından aynı paydada birleşen deizm ve teizm Tanrı'ya ortak manada bir ulûhiyet atfetmektedirler. Tanrı her iki yaklaşıma göre de bir ve basittir bu yönüyle de mükemmel ve mutlak. Fakat teizmin sıfatları ayrı olarak kabulü onların bu noktada düşüncelerini farklılaştırmaktadır. Zira deizme göre Tanrı iki ayrı şeyden mürekkep olamaz bu nedenle sıfatlar kabul edilemez. Hem deizm hem teizmin kutsallık, ta'zim ve saygıyı Tanrı'ya has kılmaları ve uluhiyyet atfettikleri başka bir varlığın olmaması da ortak noktaları arasındadır. Tanrı her iki yaklaşıma göre ezelidir. Bu ezelilik ile kastedilen mana, bir yönüyle Tanrı'nın zaman dışı olması iken bir yönüyle de evvelinde var olan başka bir şeyin olmamasıdır. Yine her iki düşünce sisteminde Tanrı, aşkın olması manasında zaman ve mekândan münezzehtir. Fakat teizmde deizmden farklı olarak Tanrı aynı zamanda evrene müdahale eden, peygamber, mucize, vahiy gibi vasıtalarla kulu üzerinde etkisi olan bir varlıktır.⁴³ Sonuç olarak hem teizmde hem de deizmde Tanrı'ya yücelik atfeden temel birkaç özellik ortak olarak bulunmaktadır.

Sisteminin merkezine Tanrı'yı koyan ve evreni Tanrı'nın müdahalesine açık bir şekilde kabul eden teizme karşı merkeze insanı, akı, teknolojiyi ve bilimsel gelişmeyi koyan deizm arasında bu yönüyle büyük farklar oluşmaktadır. Katı akılcılığa dayalı deizm sisteminin, rasyonel olmaması sebebiyle hurafe ve gizemi reddetmesi,⁴⁴ evrenin içerisinde kaçınılmaz bir şekilde bulunan esrarengiz yönleri irdeleyebilmenin de önüne geçmektedir. Hâlbuki dinlerin metafizik yönünün ağır olması nedeniyle dinin ve evrenin içinde akıl ile açıklanamayacak birtakım iddiaları olması doğaldır.

Tanrı'nın evrenle sürekli bir şekilde iletişimi olduğunu savunan teizme karşı deistler Tanrı'nın her şeye gücü yeten, irade sahibi bir varlık olduğunu ve evreni mükemmel bir biçimde yarattığını kabul etmelerine rağmen Tanrı'nın evren ile olan ilişkisini tatmin edici bir biçimde açıklayamamışlardır. Deistler Tanrı'nın insanı akıllı bir varlık olarak yaratması hasebiyle tekrardan bir dine ihtiyaç olmadığını iddia ederek insanın akıl yoluyla bilimin ışığında her tür bilgiye sahip olacağını düşünmektedirler. Fakat insanın aynı zamanda nefis sahibi bir varlık olduğunu unutmakta ve insan bilgisini ilahî bilgiye tercih ettiklerini göstermektedirler.⁴⁵ Öte yandan deizm metafizik bilgiler, Tanrı ve ölüm sonrası hayat gibi gayb içeren konular hakkında hangi yolla bilgi sahibi olunabileceğini tutarlı bir şekilde açıklayamamaktadır.

Dini yaklaşımlarını salt ahlak öğretileri üzerine temellendiren deistler, dini yalnızca güzel ahlaklı ve mutlu olmakla sınırlandırmaktadır. Tanrı'nın evreni ilk başta mükemmel yarattığı kabulünden yola çıkarak sonradan bir müdahalesi olmadığını iddia eden deistler, Tanrı ve insan arasında bir bağ bırakmamaktadır. Bu yaklaşım Tanrı-insan ilişkisini zayıflatmakta ve insanın iyiliğe dair istidadını azaltmaktadır. Zira Tanrı ile bağı zayıflayan insan, amacını ve doğrularını yitirmekte, boşluğa düşmektedir. Dolayısıyla deizmin bu yaklaşımı insanı dünyevileşmeye ve materyalist bir yaşam sürmeye itmektedir diyebiliriz. Teizm ise bu düşüncenin aksine vahiy ve Tanrı ile olan

⁴³ Ögçem, "Tanrı'nın Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Bir Analiz", 1433.

⁴⁴ Erol Çetin, *İncanın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi* (İksad, 2018), 38.

⁴⁵ Çetin, *İncanın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi*, 39.

irtibatı, insanın anlam arayışına bir çözüm ve tekâmüle bir basamak olarak görmektedir. Ayrıca insanı imtihana tâbi tutmak maksadıyla dünyaya gönderen Tanrı'nın ona bir kılavuz, bir yol gösterici olması için vahiy ve peygamber göndermemiş olduğunu kabul etmek Tanrı'nın mükemmelliği gereği sahip olduğu adalet sıfatını zedelemektedir. Çünkü âdil bir yaratıcı adaleti gereği yarattıklarını, öğreticisini göndermediği bir dini öğrenmekle mükellef kılmaz.

Öte yandan Tanrı'nın evreni ilk etapta yaratıp bırakması fikrinden yola çıkarak mucizeyi reddeden deistler, Tanrı'nın muciz olduğunu da tartışmaya açmış olmaktadır. Tanrı murad ederse evrende olağanüstü olayların vuku bulmasını sağlayabilir çünkü o kudret sahibidir. Deizmde de Tanrı'nın kudret sahibi olması kabul edilmesine rağmen sonradan bir müdahale ile evrende mucize yaratmayacağını söylemek onun ya güç yetirmediği manasına gelecektir ki bu acizliktir ve Tanrı'ya nispet edilemez. Bir başka açıdan bakıldığında ise Tanrı'nın yaratmamayı tercih ettiği sonucuna varılmaktadır. Bu da evreni yaratan ve sahibi olan yaratıcının, yarattığının düzenine müdahale edemediği anlamına geleceğinden Tanrı olma sıfatına uygun olmayacaktır. Deizmin bu düşüncesine karşı teistler ise, Tanrı'nın bazen kullarını desteklemek bazen de onların imanını kuvvetlendirmek ve Tanrı'ya olan güvenini sağlamlaştırmak maksadıyla mucizeler yarattığını ve Tanrı'nın buna kâdir olduğunu dolayısıyla mucizelerin dinde yeri olduğunu iddia etmektedir.

Sonuç olarak teizmde, insan ile ilişkisi kimi zaman bireysel tecrübeler yoluyla kimi zaman da vahiy gibi kapsayıcı şekilde insana varlığını hissettiren, ona iman etmeyi kolaylaştıran, merhamet sahibi, âdil, işleri hikmetli olan bir Tanrı tasavvuru mevcuttur. Deizmde ise mutlak manada aşkın kabul edilen Tanrı, insan ile herhangi bir şekilde iletişimde değildir. Onu yaratmış, evreni düzenlemiş ve insanı kendi haline bırakmıştır. İnsanın isteklerine ve şikâyetlerine karşı tepkisizdir. Bu manada da kulu ile bir bağı ve yakınlığı yoktur. Böyle bir yaklaşım neticesinde ne ölçüde mükemmellik taşıyan bir Tanrı tasavvuruna sahip olabilecekleri de tartışma konusu olmaktadır.

Sonuç

Tanrı'nın varlığı, birliği, aşkınlığı, mükemmelliği ve ezeliliği gibi ulûhiyet arz eden bir tasavvur üzerine temellenmiş olan deizm ve teizm düşünceleri sahip oldukları ortak noktalarla beraber birbirlerinden keskin çizgilerle ayrıldıkları birtakım düşüncelere sahiplerdir. Bu farklılıklar onların Tanrı tasavvurları, dine olan yaklaşımları ve insana atfettikleri özellikleri büyük ölçüde etkilemekte ve farklılaştırmaktadırlar.

Makalemizde yer vermeye çalıştığımız iki Tanrı tasavvurunun da tutarlı ve tutarsız olduğu noktalar bulunmaktadır. Deizmin katı akılcı ve rasyonalist bir tutum doğrultusunda evrene, insana ve Tanrı'ya dair bütün yaklaşımlarını Tanrı müdahalesinden bağımsız bir şekilde değerlendirmesi onun, dua, mucize, vahiy, nübüvvet gibi ilahi müdahale gerektiren kavramları temellendirememesi, bu nedenle de reddetme yoluna gitmesini sağlamıştır. Fakat dinin ve dini kabullerin hayattan izole edilmeye çalışılması insan hayatına manevi boyut kazandıran birçok temeli sarsmaktadır. Bu nedenle de deizmin Tanrı'nın sahip olduğu vasıflar dolayısıyla kullar ile olan irtibatının temellendirilemiyor olması, deizmin iddialarını kuvvetlendirmesi gerektiği sonucuna götürmektedir. Aksi durumda Tanrı'nın ulûhiyeti sebebiyle sahip olduğu vasıflar mesnetsiz kalmaktadır.

Teizmde ise Tanrı'nın mutlak manada evrenin yaratıcısı olmasıyla beraber onunla sürekli bir şekilde iletişimde olması fakat evrende var olan kötülöklere müdahale etmiyor oluşu Tanrı'nın mutlak manada adaletli oluşuna zarar vermektedir. Teizm bu yönüyle argümanlarını kuvvetlendirmeye muhtaçtır. Öte yandan teizmde kabul edilen metafizik konuların varlığı, bir

Tanrı'nın varlığı ve aktif bir şekilde kulu ile iletişimde olması da teistler tarafından kabul edilse de muhaliflerine de ispat edilecek şekilde incelenmeye ve açıklanmaya muhtaçtır. Tanrı mutlak manada her şeye gücü yeten, her şeyin bilgisini kendinde barındıran ve yaptıklarını hikmetli bir şekilde yapandır. Bu yönleriyle de teizmin sunmuş olduğu Tanrı tasavvuru tatmin edici ve ulûhiyete lâyıktır.

Kaynakça

- Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 615-642.
- Arıcan, Musa Kazım. "Ulûhiyet Anlayışları". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker, 3. Basım, 2018.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 17. Basım, 2021.
- Az, Mehmet Ata. "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Az, Mehmet Ata. "Tanrı'nın Sıfatları". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. 392. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Biter, Nazile. *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, 2023.
- Çetin, Erol. *İnancın İman Hayatına Yansımaları Bağlamında Deizm Eleştirisi*. İksad, 2018.
- Dorman, Emre. "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi". *Misbah* 10/18 (2022), 33-58.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İtikadda Orta Yol*. çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971).
- Erdoğan, İbrahim Halil. "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 790-804.
- Ergin, Yunus. *İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- İbn Sînâ. *Kitabu's- Şifâ, Metafizik*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İpek, Mikail. "Deizm, Berahime ve Şirk Üçgeninde Nübüvvet". *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2022), 35-45.
- Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *İslâm Araştırmaları Merkezi*. (2017), 15-27.
- Kenny, Anthony. "Tanrı'nın Önceden Bilmesi ve İnsan Hürriyeti". *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Kılıç, Recep. "Vahiy ve Mucize". *Din Felsefesi*. ed. Mehmet Sait Reçber - Recep Kılıç. Ankara: Grafiker, 3. Basım, 2018.
- Köktaş, Mümin. "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (ts.), 143-158.
- Maden, Mustafa. *Gazzali'ye Göre Allah'ın Sıfatları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2014.
- Ögcem, Ergin. "Tanrı'nın Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Bir Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020), 1426-1436.
- Peker, Hasan. "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Din ve Yayılımı Üzerine". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 13-42.
- Polat, Sait. "Klasik ve Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Bilgisi ve İnsanın Özgürlüğü". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 286-307.

Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Sıfatları". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. Ankara: Grafiker, 3. Basım, 2018.

Savage, C. Vade. "Taş Paradoksu". *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*. ed. Recep Alpyağıl. 1/635-640. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2017.

Topaloğlu, Bekir. "Kudret". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26/316-317. Ankara: TDV Yayınları, 2002 .

Yavuz, Yusuf Şevki. "İlim". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.